

*MƏQALƏ***Nizami Tağısoy**

Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsinin baş elmi işçisi, filologiya elmləri doktoru, professor

nizami.mamedov@mail.ru

207*1 (16) 2020***Deportasiya mövzusu
qaraçay ədəbiyyatı kontekstində**

Deportasiya hadisəsini əksər hallarda Böyük Vətən Müharibəsi ilə əlaqələndirməklə, həm də bu antibəşəri aktın təhlükəsizlik tələbləri ilə bağlı olduğunu izah edirlər. Deportasiyaya məruz qalan xalqlara onların guya sovet hakimiyyətinə qarşı loyal mövqedə olduqlarını səbəb kimi bildirirdilər. Əlbəttə, heç bir insani çərçivəyə və qanunlara sığışmayan deportasiya prosesi əslində lap köhnə zamanlardan mövcud olan mexanizmlərin köməyi ilə hərəkətə gətirilirdi. Məsələnin tarixinə nəzər saldıqda isə görmək olur ki, belə hallarda müharibələr ərəfəsində hətta dünyanın özünün mövcud vəziyyəti şübhə altına alınır. Və belə olduğu halda xalqlar, yaxud insanlar, vətəndaşlar, şəxslər “düşməyə işləyir” adı ilə şərlənərək ya güllələnir, ya da deportasiyaya məruz qalırdılar. Məsələn, Fransada 10 minlərlə, xarici ölkələrdən və başqa millətlərdən olan “mavigözlər və bəyazsifətlilər” o andaca şübhə altına alınır, tərksilah edilir və təqib olunurdular. Yaxud, bir vaxtlar Hitlerin potensial əlaltısı hesab edilməklə tanınmış yazıçı Lion Feyxtvanger də barmaqıqlar arasına göndərilmişdi. Bu barədə böyük sənətkar özünün geniş oxucu auditoriyasına məlum olmayan “Şeytan Fransada” adlı kitabında bəhs etmişdir. İngiltərədə bu bəhanə ilə 60 min nəfər, ABŞ-da yaponəsilli 120 min insan konslagerlərdə çürüməyə məhkum olunmuşdular (5). Bununla belə, bu tipli proseslərin ilk və ən güclü dalğası 1920-ci illərdən başlamışdı. 1921-ci ildə ataman Dutovla əməkdaşlığa görə Yeddisu (Semireçensk) qazaxlarının başına belə olmanın oyunlar gətirilmişdi və həmin vaxtlar qazax xalqının böyük bir hissəsi Çinə

üz tutmuşdu. 1930-cu illərdə Leninqradda latışların və estonların, almanların və polyaqların, finlərin və litovların, həmçinin Ukraynada yerləşmiş polyak və alman xalqı nümayəndələrinin başına olmağın deportasiya oyunları gətirilmişdir.

Deportasiya türk xalqlarının taleyində də olduqca tutqun və faciəvi bir dövr və akt kimi xarakterizə olunur. Bu proses 1943-cü ildən başlayaraq, 1957-ci illəri də əhatə etməklə qaraçay-malkar xalqının tarixi taleyində son dərəcə bəlalı bir mərhələ kimi yaddaşlarda silinməz iz buraxmışdı. Deportasiya mövzusu tarixdə, folklorunda, ümumiyyətlə, ağız ədəbiyyatında, etnoqrafiyada, psixologiyada, rəssamlıqda, heykəltəraşlıqda indiyə qədər müxtəlif yönərdən işıqlandırılmışdır. Digər sahələri kənara qoyub biz deportasiyanın qaraçay folklorunda və ədəbiyyatında necə əks olunmasına nəzər salmağı zəruri hesab edirik. Əslində deportasiya zamanı qaraçay milli mədəniyyətinə böyük ziyanlar dəymişdir. Çünki qaraçayların öz ana torpaqlarından heç bir səbəb və əsas olmadan köçürülməsi, onlara “vətən xaini” möhürünün yapışdırılması, insanların ali məktəblərdə təhsil almaqdan məhrum edilməsi qaraçay xalqının psixologiyasına, ədəbiyyatına, incəsənətinə, təhsilinə, sosial-ictimai həyatına ölçüyə gəlməz ziyanlar vurmuşdur. Əslində bu proseslər qaraçayların yer üzündən silinmək təhlükəsi ilə üzü-üzə dayanması kimi dərk edilməlidir.

Bu yeni faciədə qəhrəman hər hansı konkret şəxs yox, bütöv xalqın hamısı olmuşdur. Burada “faciə modeli”nin bütün komponentləri də tamamilə bir-birinə qarışmışdır. Xalq öz ərazilərində “böyük” Vətəninə məhrum olub atılmışa çevrilmişdir. Yuxarıda oturanlarsa xainliyin bütün komponentlərinə yiyələnməklə, xalqa divan tutmaqdan həzz alırdılar. Belə çıxılmaz vəziyyətdə xalq ruhunun mobilliyi sanki onun folklorunda, eposunda, islam fəlsəfəsində, milli estetik normalarda və davranış etiketlərində özünü göstərən amillərin köməyi ilə işıqlanırdı. Belə mənəvi səliqə-sahman konstantlarını fiksasiya edən ən mühüm bədii sənəd, əlbəttə, deportasiyanın hər xüsusiyyətlərini göstərməyə can atan ədəbiyyat idi (4).

Onun çoxsəviyyəli struktur komponentlərində folklor, qaraçay-malkar ədəbiyyatı klassiklərinin əsərləri mühüm rol oynayır. K.Meçiyevin, Q.Quliyevin, H.Bayramukovanın, O.Xubiyevin və onların gənc həmkarlarının əsərlərində faciənin bütün traqik pafosu özünü göstərirdi.

Qaraçay-malkar ədəbiyyatında deportasiya mövzusunun tarixşünaslığını N.Buqaşın 1990-cı illərdə nəşr etdirdiyi məqalə və materiallardan götürmək olar. 1992-ci ildə N.Buqaşın “İosif Stalindən Lavrenti Beriyaya: “Onları deportasiya etmək lazımdır. Sənədlər, faktlar, izahlar” (7) adlı kitabı işıq üzə gəldi. Bir ildən sonra isə “Bu, belə olmuşdur” (11) kitabı Moskvada nəşr olundu. Bu mənbələrdə SSRİ-də 1919-1952-ci illərdə baş vermiş milli zəminli repressiyalar işıqlandırılır. 1994-cü ildə malkar yazıçıları bu genosidlə, soyqırımı ilə bağlı “Sürgün” kitabını nəşr etdirmişdilər. 1991-ci ildə X.Canbayevanın redaktorluğu ilə “Gözlərimizdən qan damırdı. Xalq nəğmələri və ağlayışları” (8) adı altında kitabı çap olunmuşdur.

Qaraçay yazıçılarından deportasiya edilənlərin hamısı SSRİ Yazıçıları İttifaqından xaric olunur, onların əsər nəşr etdirmək hüquqları əlindən alınır, öz hiss və narahatlıqlarını ifadə imkanından məhrum edilir və min bir bəlalara düşər olurdular. Bütün bunlara baxmayaraq, daha istedadlı olan qaraçay şairləri öz düşdükləri vəziyyətləri ağlayış-nəğmələrlə ifadə etməyə çalışırdılar (1, c. 18).

Qaraçay yazıçılarında İ.Appakov didərginliklə bağlı daha çox materiallar üzə çıxarmış, öz yazılarını sistemləşdirib “İynarla” adı ilə 1992-ci ildə “Minqi-Tau” jurnalının səhifələrində çap etdirmişdi (2, s.12).

Köçkünlük və didərginliklə daha mühüm materialları və onların tədqiqini aparmaq isə T.Hacıyevaya müəssər olmuşdur. Onun hazırladığı “Köçkünlüyün söz yaddaşı” (6) 1997-ci ildə Nalçikdə işıq üzü görmüşdür.

1991-ci ildə tanınmış qaraçay yazıçı Həlīmət Bayramukovanın bacısı Fatimə Bayramukova “Kədər kitabı” (“Бушуу китаб”) adlı məcmuəyə çoxlu sayda şəhadət tipli sənədli materiallar daxil etmişdir. Bu sənədli-hekayələr deportasiya faciəsini yaşamış insanların dilindən qələmə alınmışdır (3).

Qaraçaylar deportasiya zamanı çoxsaylı nəğmə-ağlayışlar, protest-nəğmələr, nəğmə-lənətlər və nəğmə-ümidlər yaratmaqla doğma xalqının bədii irsini olduqca dözül-məz şəraitdə yaşatmağa çalışırdılar. Köçkünlük poeziyasının bütün xalqı üzməsinə baxmayaraq, insanlar öz yaddaşında deportasiya tarixini bədii formada qorumağa çalışırdı. Müxtəlif tipli lירו-dramatik nəğmələrdə xalqın öz vətəmindən qovulduğu, azadlıqdan məhrum olduğu, kütləvi məhvə məruz qaldığı, heç bir təqsiri olmadan min bir bəlaya düçar olmuş xalqın taleyi göz önünə gətirilirdi.

Ağlayış-nəğmələrdə dərd, kədər və qüssənin görümlü poetik obrazı təbiətin, maddi dünyanın simvollarının köməyi ilə yaradılırdı. Hər konkret ağlayış-nəğmənin müvafiq kompozisiyası, musiqi motivi, zəngin və ifadəli poetik dili mövcud idi. Həmin ağlayış-nəğmələrdə folklor üçün xarakterik olan daimi epitetlər, sadə qafiyə forması, uğurlu kompozisiya uyğun poetik bitkinlik yaradırdı. Bu tipli nəğmələrdə bədii ifadəliliyin təmin olunması üçün bol-bol antiteza, refren, müqayisə, metafora istifadə olunurdu. Belə nəğmələr təvazökarlıq, təbiilik, sadə forma və uğurlu məzmunla diqqəti daha çox cəlb edirdi (12).

Nəğmələrdə doğma el-obadan ayrılıb getmə, vidalaşma anı insanların onlara uşaq-lıqdan əziz olan dağlara, çaylara, otlara, ağaclara, sulara müraciəti öz əksini tapırdı. Belə vəziyyətə sanki təbiət də matəm qurur, protest edir, özünün əziz övladlarını qürbətə buraxmaq istəmirdi. Səma qara rəngə boyanır, qayalar ağlayır, ölülsə onlara torpaq altında uyumalarına baxmayaraq, sanki əl açıb geri qaytarmağı israrla deyir, dağlar isə müdriklik simvolu kimi dayanaraq onların əzablarına görə qan-yaş töküdü:

Övladları orduya,
Bizləri qazamata
Göndərdilər zalımlar.
Bizlərin taleyinə
Yas tutub çöllük, meşə,
Dağlar da ağlayırlar.

Bundan sonra sanki nəğmədə azadlıq şərtləri xüsusi bir vüsətlə tərənnüm olunur. İnsanların bir hissəsi geriye, doğma vətənə qayıdıb, doğma yerlərin havasını alırlar. Bu tipli təsvirlərdə suyun tamamilə yeni şəkildə poetikləşdiyini fərqli bir mənşərdə görmək olur:

Dönmüşük biz vətənə,
Kubanın için suyun.
Qaraçaylar azaldı –

Bir-birinizin qədrin bilin.

Kuban çayının suyu burada qaraçay xalqının lap qədim zamanlardan yaşadığına işarə etməklə, həm də azadlıq, şənlik, şadlıq kimi məqamları simvolizə etməklə, çayın suyundan içmə, həm də xalqın özünəqaydıışı kimi dərk etmək olur.

Bundan başqa, qaraçay şairlərinin, o cümlədən Ə.Suyunçevin “Didərginlik nəğməsi” və Y.Qaragetovun “Alova bürünmüş uşaqlıq” poeması, A.Suyunçevin “Taleyin illəri” lirik şeirlər və poemaları konkret tarixi materiallar kimi qaraçay ədəbiyyatında deportasiyanın bəlalarını duyub dərk etmək baxımından zəruri nümunələrdir. Müəlliflər nəinki bu əsərlərdə təfəkkürdə istorizmin formalaşmasını sübut edir, həm də onların yaradıcılığında təsvir olunan dövrün bütün ziddiyyətlərini və antoqonizmini, mürəkkəbliklərini, sosial-psixoloji aspektləri görməyə imkan verməklə, hadisələrin tarixi inkişafının istiqamətlərini təhlil etməklə bütün drammatizmi ilə yaddaşlarda daşlaşdırırlar.

Orta Asiyaya sürgün olunanlar kölə kimi çalışmaqla yalnız bir qarın çörəyə görə məhrumiyyətlərlə ömür sürməyə məhkum olsalar da, bu çətinliklər qaraçay ədəbiyyatının nümayəndələrini heç də sona qədər sarsıtmamış, onlar özlərində güc tapıb bir sıra antologiyaların, məcmuələrin ortaya çıxmasına imza atmışlar (9, s. 290). Belə sənətkarlar sırasında Abdükərim Bayqulov, Əzəmət Suyunçev, Seyid Laypanov, Məhəmməd Xubiyev və başqalarının adları xüsusi qeyd edilməlidir. Qaraçaylılar sürgündən sonrakı dövərdə onlara qarşı Stalin-Beriya və erməni oyunlarını yaddan çıxarmamış, Qafqaza – doğma torpaqlara döndükdən sonra Həlīmət Bayramukova və Osman Xubiyev kimi bədii təfəkkür daşıyıcıları qaraçay ədəbiyyatının qurulmasını, tarixdə baş vermişlərin adekvat işıqlandırılmasını özlərinin prioritet məqsəd və vəzifələrinə çevirmişlər.

Ə.Suyunçevin “Taleyin illəri” və Y.Qaragetovun “Alova bürünmüş uşaqlıq” poemaları özünün dərin lirizmi, publisistikliyi, gərginliyi, təhkiyənin dramatikliyi ilə xarakterizə olunur. Bu poemaların qəhrəmanlarının emosional-lirik müraciətləri, əsərlərdəki ritorik suallar və nidalar, çoxsaylı təkrirlər, paralelizmlər, sadə və yaddaşlara çökən metaforalar, poetik nitqin digər çoxsaylı fiqurları 1944-cü ildə baş vermiş tarixi hadisələrin və faciələrin maştabını görməyə və duymağa şərait yaradır (10).

Qaraçay ədəbiyyatında deportasiya mövzusunə həsr olunan əsərlər sırasında O.Xubiyevin “Yuxusuz gecələr”, “Qisas”, “Adamlar”, “Asi”, H.Bayramukovanın “On dörd il”, F.Bayramukovanın “Kədərlər kitabı” və digərləri kifayət qədər seçilir.

Ə.Suyunçev sürgün illərində “Asiya dəftəri” adlı şeirlər silsiləsində sürgünlərin düşdüyü dözülməz vəziyyəti, əməyi, sevgini, yerli təbiətə vurğunluğu və sair relyefi əks olunur. “Sürgünlük nəğmələri” silsiləsində Ə.Suyunçev sürgün rejiminin ən qəbul edilməz tərəflərini qələmə almışdır. Şəxsiyyətin bədii konsepsiyası Ə.Suyunçevin poeziyasında çoxtərəfli kategoriya kimi ortadadır. Eyni zamanda burada insan statik və donmuş vəziyyətdə göstərilmək yox, dinamikada, düşünmədə, gələcəyə, azadlığa can atmada təsvir olunmaqdadır (13, s. 29).

Qeyd etdiyimiz bədii-poetik nümunələr və tənqidi ədəbiyyatla bağlı aparılan təhlillər aydın şəkildə sübut edir ki, müstəqillik illərindən başlayaraq, qaraçay xalqının bədii söz ustaları deportasiya mövzusunə daim diqqət mərkəzində saxlamağa çalışmış, xalqın faciəvi taleyini öz əsərlərində lazımcə təsvir etməyə müvəffəq olmuşlar.